

Hindistan Babürlü Devletinde Yazılan Çağatayca Sözlüklerde Devlet Yönetimi ve Askeri Teşkilatla İlgili Kelimelere Dair

On the Lexical Materials Concerning the State Administration and Military Organisation Included in the Chagatay Dictionaries Written in Mughal India

Fikret Turan¹

¹Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.T. 0000-0003-3532-3910

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fikret Turan,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, B Blok, Kat:3, No: 14, Fatih, İstanbul, Türkiye
E-mail: fikreturan@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 12.02.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested: 20.05.2019

Son Revizyon/Last Revision Received: 28.05.2019

Kabul/Accepted: 29.05.2019

Online Yayın/Published Online: 28.06.2019

Atf/Citation:

Turan, F. (2019). Hindistan Babürlü Devletinde yazılan Çağatayca sözlüklerde devlet yönetimi ve askeri teşkilatla ilgili kelimelere dair. *TUDED* 59(1), 203-220.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2019-0002>

ÖZET

Hindistan'da kurulan Babürlü Devletin resmi dili Farsça olmasına rağmen devlet yöneticileri ile askerî görevliler kendi aralarında Çağatay Türkçesini bir kimlik unsuru olarak kullanmaya devam etmişlerdir. Yönetici kesim, çocuklarının ve aile mensuplarının Türkçeyi öğrenmeleri için çok sayıda Farsça açıklamalı Çağatay Türkçesi sözlük, gramer ve okuma kitapları yazdırmışlardır. Bu eserlerin en önemli özelliklerinden birisi Türkçe ve Türkçeleşmiş birçok kelime ve tamlamanın Babürlü Devletinde kazandığı kendine özgü yeni anlamları açıklaması ve bu devlette kullanılmaya başlayan yeni kelime, terim ve ifadeleri göstermesidir. Bu çalışmada Hindistan'da yazılmış *Nişâb-ı Kutbiyye*, *Nişâb-ı Türkî der Luğat*, *Nişâb-ı Türkî ve Zübdetü'l-Esmâ'î'l-Türkiyye* isimli dört sözlükte devlet yönetimi ile ordu teşkilatına dair bir semantik alt katman olarak ortaya konan leksik veriler incelenerek bu alandaki özgün kelimeler ile semantik oluşumlar açıklanmıştır. İncelediğimiz sözlüklerde daha önceki Türk veya İslam devletlerinde idari ve askerî sistem içinde kullanılmayan veya çok sınırlı kullanımı olan kelimeler ile daha önceki dönemlerde kullanılan, ancak Babürlü Devletinde anlam değişimine uğrayan önemli sayıda kelime ve tamlamalar tespit edilmiştir. Bu sözlüklerde görülen idari ve askerî kelimelerin önemli bir kısmı da daha önce Timurîler döneminde de kullanılan ve Türkçeleşmiş Moğolca kökenli dil unsurlarıdır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Çağatay sözlükleri, Farsça-Çağatayca sözlükler, Hindistan Babürlü Devletinde Türkçe, Türkçe askerî ve idari terimler

ABSTRACT

Although Persian was the official language of the Mughal Empire, members of the administrative and military classes continued speaking Chagatay Turkic among themselves as a sign of identity. In order to have their children learn Chagatay Turkic as well, they had many Chagatay dictionaries, grammars and language learning books with Persian instructions written. One of the most prominent characteristics of these works is that they demonstrate newly emerging lexical items and explain a number of Turkic and Turkicised lexical elements with new meanings. In this article, by analysing four Chagatay dictionaries including *Nişâb-ı Kutbiyye*, *Nişâb-ı Türkî der Luğat*, *Nişâb-ı Türkî and Zübdetü'l-Esmâ'î'l-Türkiyye*, written in Mughal India, I explore the lexical items concerning the state administration and military organisation as a semantic substratum and explain the unfamiliar and original lexical units and semantic formations in them. Some of the lexicon that appears in these dictionaries were either not used or had a very limited use in the administrative or military systems of previous Turkic or Islamic states. They also provide certain old lexical items that gained new meanings during the period of the Mughals. An important part of the administrative and military lexis used in the Moghul State, as well as those used in the Timurid period, are of Mongolian origin.

Keywords: Chagatay Turkic, Chagatay Dictionaries, Persian-Chagatay Dictionaries, Turkic in Mughal India, Turkish/Turkic Terminology of State Administration and Military

EXTENDED ABSTRACT

In this article, by analysing four Persian-Chagatay Turkic dictionaries entitled *Nişāb-ı Kutbiyye*, *Nişāb-ı Türki der Luğat*, *Nişāb-ı Türki and Zübdetü'l-Esmā'î't-Türkiyye* written in Mughal India, I explore the lexical materials on state administration and military organisation as a semantic substratum and explain unique and original lexical units and semantic formations in them.

These dictionaries explain many words and phrases used as administrative and military terms in the Mughal State. The linguistic features of these words and phrases are as follows:

a. Some of the vocabularies that appear in these dictionaries were either not used or had a very limited use in the administrative or military systems of previous Turkic or Islamic states. The words that became administrative and military terms in the Mughal India are: aluğcı (tax collector), basalğa (raid troops), berikī (treasurer, high state official), boynağu (rebel, mutineer), böyreği (troops at the flanks, trapper troops) életmiş (vanguard), esre (watchman), kapuçı (troops at the flanks, trapper troops), küçüm (timariot), öçek (throne), öründük (throne), tabçı (strongman, sultan, chief), tuğbay (chief chamberlain, commander), yapçı (messenger, go-between).

b. These dictionaries provide certain old vocabulary items that gained new meanings during the period of the Mughals. These are: ahtaça (head groom), aq (sultan's armour), aqça (rupi, coin), baħşı (general, chief commander, high state official), basturma (raid troops), başlık (commander), bēy (sultan, chief commander), çalış (overseer, guard, chief), çavuş (vanguard), çerikçi (timariot), erçi (messenger, go-between), eşik ağası (treasurer, high judge, high state official), kalmağ (sultan), kara (a small coin, penny), këleçi (courier, dispatch), kızıl (gold coin), koruğmal (guard, village guard), koşun bēgi (commander of ten thousand troops), kurgançı (guard, village guard), müşrif (high bureaucrat, high official), sağlaçı (watchman, guard), tilçi (spy), töreçi (prosecutor, lawyer), tura (sultan), tutkavul (advance guard, raider), yasa ~ yasal (patrol squad, police squad), yol urğuçı (bandit, brigand).

c. An important part of the administrative and military vocabularies used in the Moghul State are of Mongolian origin and some of these were previously used in the Timurid period as well. Babur Shah, the founder of the Mughal dynasty, was a descendant of Genghis Khan by the lineage of his mother, which explains the place and significance of the Mongolians and the Mongolian language in the Mughal State. The words of the Mongolian origin observed in these dictionaries are: ahta (gelding), baranğar ~ buranğar (army troops at the right flank), batur (warrior, war hero), çaranğar ~ çuranğar (army troops at the left flank), çındavul (army troops at the back ranks), daruğa (governor, chief bureaucrat and commander), ğol (army troops at the center), iravul ~ hiravul (army troops at the front lines), yasa ~ yasal ~ yasavul (patrol squad, police squad).

d. Some of the Turkic lexic in this semantic area had undergone certain phonological and morphological changes and took new forms: erçi (messenger <élçi), eşik ağa (treasurer

<eşik ağası), küşlük (village chief <küçlük), yapçı (messenger <yapğuçı), saklaçı (guard <saklağuçı), yav ~ yavğı (enemy <yağı).

e. Most of the lexical units are derived forms from certain roots. Structures of the derived words are as follows:

- i. The majority of the derived words are constructed by the suffix of the profession and habit +çI: aluğçı (tax collector), bitikçi (scribe), böyreççi (troops at the side flanks), çerikçi (timariot, landed commander), erçi (messenger), eşikçi (door guard), karakçı (bandit), koruğçı, kurgançı (guard, village guard), tabçı (sultan), tilçi (spy), topçı (cannoneer), töreçi (prosecutor), tuğçı (royal sealer), uruşçı (warrior), yayçı (bowyer).
- ii. The denominal noun and adjective suffix +IIk has a common usage in the derivation: başlık (commander), béklik (rank of high commander, state), êrklík (sultan), êrtelik (sultan), köñüllük (bouncer, volunteering warrior), küçlük ~ küşlük (village head).
- iii. Participial suffixes have also a wide use: êletmiş (advance guard, raider), këleçi (courier, <kelgüçi), kurgan (major fortress <koruğan), öründük (throne), saklaçı (watchman <saklağuçı), tutğun (prisoner of war), yol urğuçı (bandit), yol tutkuçı (bandit).
- iv. The equative +çA has a rather limited use: aqça (coin, rupi), ahtaça (head groom).
- v. The denominal noun suffices +ağı (boynağı ‘rebel’), +ma (basturma ‘raid troops’), +mal (korkumal ‘guard, village guard’), the Arabic suffix of nisba +ī (bēgī ‘nobleman’, berikī ‘treasurer’), and the deverbil -AlğA (basalğa ‘raid troops at the back rank’) are rarely used suffixes.

f. Some of the terms in question consist of two words. Most of these structures are in the form of the indefinite noun phrase having the following features:

- i. Most of the phrases of this type include the words “ağa,” (leader) “baş” (head) and “bēg” (chief, commander) indicating leadership, being the modified element within the modifier-modified construction: békler bēgi (chief commander), eşik ağası (treasurer, chief judge), koşun bēgi (colonel, commander of ten thousand men), miñ başı and miñ bēgi (major, commander of one thousand men), on başı and on bēgi (corporal, commander of ten men), topçı başı (artillery officer), tümen başı and tümen bēgi (major, commander of one thousand men), yüz başı (captain, commander of one hundred men)
- ii. A small number of the terms are constructed within the suffixless noun phrase: çerik başlık (general), eşik ağa (treasurer, chief judge), tuğbay (head chamberlain).
- iii. One item is in the adjectival phrase: iki kıra (a small coin).
- iv. Two synonymous items are constructed within the participial construction: yol urğuçı ~ yol tutkuçı (bandit).

GİRİŞ

16. yüzyılın başlarında Babür Şah tarafından bugünkü Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan bölgelerini kapsayan coğrafyada kurulan Babürlü Devletinin kısa süre içinde bir imparatorluk haline geldiği bilinen bir gerçektir. Babür Şah döneminde devletin dili Çağatay Türkçesi olsa da onun oğlu Hümayun Şah döneminden itibaren devletin resmi yazışma ve edebî dili Farsça olmuş, bu durum son Babürlü padişahı İkinci Bahadır Şah'ın İngilizler tarafından sürgüne gönderildiği 1858 yılına kadar devam etmiştir. Bununla birlikte, Çağatay Türkçesi, başta padişahların çocukları ve akrabaları olmak üzere devletin üst düzey memurları ile ordu teşkilatının bildiği ve kullandığı dil olmuştur. Bu yönetici sınıf Türkçe bilmeyi ve konuşmayı kendilerini diğerlerinden ayıran bir kimlik unsuru olarak değerlendirmiştir. Bundan dolayı, başta padişahlar ve devletin ileri gelenleri Türkçeyi unutmaya başlayan çocuklarının Türkçe öğrenmeleri için Farsça açıklamalı Türkçe gramerler, sözlükler, atasözleri derlemeleri ve konuşma kılavuzları yazdırmışlardır. Bu türden eserlerin bir kısmı bugün Hindistan, Pakistan ve İran'daki kütüphanelerde bulunsa da önemli bir kısmı İngiltere'deki farklı kütüphanelerde saklanmaktadır. Bu eserler esas olarak Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini yansıtır, ancak sık sık diğer Türk lehçelerindeki kelimelere ve gramer kurallarına dair bilgiler de sunarlar. Bu eserlerin en önemli özelliklerinden bir diğeri de Hindistan'da kurulan bu devlette Türkçe ve Türkçeleşmiş birçok kelimenin kazandığı kendine özgü yeni anlamları açıklaması ve burada kullanılmaya başlayan yeni kelimeleri göstermesidir¹. Bu bağlamda, biz bu çalışmada Babürlü Devletinde devlet yönetimine ve ordu teşkilatına dair çok sayıda Türkçe kelimeyi açıklayan Hindistan kaynaklı dört adet Farsça-Çağatay Türkçesi sözlükte bulunan söz malzemesini inceleyeceğiz. Bu incelemeyi yaparken esas amacımız bu devlet yönetimi ve askerî alanlardaki kelime hazinesinin özellikle Babürlü Devletinde kazandığı anlam inceliklerini ortaya koymak olacaktır.

Bu çalışma için inceleyeceğimiz eserlerden üç adedi manzum, bir adedi tematik mensur sözlüktür:

1. Nişâb-ı Kutbiyye (NK): 1837 yılında (H. 1252) yazılmış 274 beyitlik Farsça açıklamalı Çağatayca manzum sözlüktür. Yazarı Kelimetullâh H^ıâce Pâdişâh'tır. British Library'de Or. 404 numaralı mecmuanın 93a ile 110a sayfaları arasında bulunmaktadır. 9 bölüm (bâb) içinde sunulan 274 beyitten oluşmuştur. Yaklaşık 1.100 kelimelik bir sözlüktür. Eseri halihazırda bir monograf olarak yayına hazırlamaktayız.

2. Nişâb-ı Türkî der Luğat (NTDL): Hicri 1023 (Miladi 1614) yılında telif edilmiş eserde 22 bölüm (kıt'a) içinde 710 madde başı bulunmaktadır². Yazarı Muhammed Ya'kûb Belhî'dir. Eserin iki nüshası vardır ve her iki nüshası da Manchester Üniversitesinin John Rylands Kütüphanesinde MS 63 ve MS 64 numaralarıyla saklanmaktadır. MS 63 numaralı

1 Hindistan Babürlü İmparatorluğu topraklarında yazılan Türkçe eserler ile Türkçe üzerine yapılmış çalışmalar hakkında bkz. Schimmel 1981, Türkmen 1985, Turan 2009.

2 Her iki nüsha hakkında ayrıntılı katalog bilgisi için bkz. Schmidt 2011: 127-130.

yazma 17 varaktan, MS 64 numaralı yazma ise 32 varaktan meydana gelmiştir. Birincide her sayfada 11, ikincide ise 7 satır bulunmaktadır. MS 63 Bodrogligeti tarafından incelenerek yayımlanmıştır³.

3. Nişāb-ı Türki (NT): 25 varaklık bu manzum sözlük Paris'te Bibliothèque Nationale'de Blochet Supplement Turc 1015 (Cilt II, sayfa 131) numarasıyla saklanmaktadır. Eserin telif ve istinsah tarihi gösterilmediği gibi yazarının ismi de yazılmamıştır. İçerdiği kelime hazinesi bakımından yukarıda ayrıntıları verilen John Rylands Kütüphanesinde iki nüshası bulunan NTDL ile bazı benzerlikler gösterir. 216 beyitten oluşan eserde 614 madde başı kelime vardır. Blochet, eserin yazarının Molla İla Yar Kıpçak Özbek Atacı olduğunu ve mevcut nüshanın Hicri 1265 (Miladi 1849) yılında yapılmış olduğunu bildirir. Eser, Sarıca tarafından yayımlanmıştır⁴.

4. Zübdetü'l-Esmā'î't-Türkiyye (ZET): Telif ve istinsah tarihi gösterilmeyen, ancak 19. asırda kaleme alındığını düşündüğümüz tematik bir sözlüktür. Yazarı Seyyid Habbeddîn'dir. Eser, temalarına göre 9 bölümden oluşmuştur ve yukarıda açıklanan NĖ'nin de bulunduğu British Library'deki Or. 404 numaralı mecmuanın 79b ile 92b sayfaları arasında bulunmaktadır. Henüz yayımlanmamıştır.

1. Padişah ve Üst Düzey Yöneticilere Dair Kelimeler

İncelediğimiz Çağatayca sözlükler o dönemde devlet yönetiminin başı olan hükümdarlık kavramı için Farsçadan alınan şāh, pādīshāh / bādīshāh kelimeleri ile Arapçadan alınan sultān kelimesini kullanırken aynı anlama gelen Türkçe kökenli önemli sayıda kelimeyi de ortaya koymaktadır. Padişah, yüksek devlet yöneticisi ve onlar adına hareket eden ordu komutanı anlamına gelen Türkçe kökenli veya erken dönemlerde Türkçeye girerek Türkçeleşmiş kelimeler şunlardır:

baḥşi: 1. Yüksek rütbeli ordu komutanı, 2. Padişah olmadığı zaman padişah adına hareket eden en yüksek ordu komutanı, 3. Üst düzey bürokrat, (bēkler bēki, emīrū'l-'ümerā ve ḥān-ı ḥānān, ZET 84b-13).

“Baḥşi” kelimesi köken olarak Sanskritçe *bhikṣi* kelimesine dayansa da Çince üzerinden Eski Uygurcaya geçmiştir ve Eski Uygurca Budist metinlerde “Budist rahip, derviş veya din âlimi, şaman ve tabip” anlamlarında görülür (Clouston, 1972, 321). Bununla birlikte İslami dönemde, özellikle Babürlülerde, bu kelime “en üst düzey komutan, kâtip, tabip, haznedar, üst düzey devlet yöneticisi” anlamlarında kullanılmıştır. Babürlülerde devlet yönetiminde en üst düzey 4 ordu komutanı için çeşitli tamlamalar içinde baḥşi kelimesi kullanılmış ve bu bağlamda en yüksek ordu komutanına “baḥşiyü'l-memālik” veya “mīr baḥşi” denmiştir. Daha

3 Schmidt ve Bodrogligeti eserin telif ve istinsah tarihlerini birbirlerinden farklı yorumlamışlardır. Bkz. Bodrogligeti 1981 ve Schmidt 2011: 127.

4 Sarıca 2014. Bu eserin katalog ve içerik bilgileri kısmen bu çalışmadan naklen, kısmen de eserler arasında yaptığımız karşılaştırmaya istinaden oluşturulmuştur.

aşağı rütbedeki bahşiler çeşitli ordu komutanlıklarını yürütmüşlerdir. Kelime her halükârda askerî teşkilat içinde çeşitli kademelerdeki general anlamında kullanılmıştır. Buna ek olarak vilayetlerde valilere bağlı yüksek düzeyli sivil bürokratlara da bahşi denmiştir (Irvine 1903, s. 39-40).

bêgî: Bey, komutan veya üst düzey yönetici çocuğu, asilzâde, (emîr-zâde, ZET 84b-15).

Kelimenin sonundaki uzun ünlünün Arapça nispet ı'si olduğu açıktır.

bêk: 1. Ordu komutanı, 2. Vali, 3. Kabile reisi, 4. Asilzâde, (mîr ve hâkim, emîr, NTDL 7a-5, ZE 84b-15).

Kelimenin anlamı sözlüklerde daha çok “emîr” olarak gösterilmiştir ve esas olarak büyük hakana veya padişaha bağlı küçük ve bölgesel yönetimlerin başı anlamına gelmektedir. Oğuzcada da Selçuklu sultanına bağlı yöresel yönetimlerin ve kabile birliklerinin başı anlamına gelir. Bu bağlamda Anadolu Beylikleri kavramı da bir tarihi terim olarak yaygındır. Timurular döneminde ve Babürlü Devletinde büyük sultana bağlı yöresel liderler ile hanedana bağlı erkek üyeler için kullanılan emîr ve mîrzâ kelimeleriyle eşanlamlı olarak görülür.

Orhun Yazıtlarında “Toğuz Oğuz begleri” yapısı içinde de görülen kelime sonraki dönemlerde Eski Uygur metinlerinde de yaygındır ve hemen bütün kullanımlarında “büyük hakana bağlı kabile reisi, yüksek rütbeli subay, şehzâde, asilzâde ve bunlar gibi seçkin devlet görevlisi veya lider” anlamlarına gelir. Metinlerde bêg/bêk veya beg/bek/bey şekillerinde görülen kelime ayrıca “efendi, haşmetmeab, hazret” gibi saygılı seslenme hitabı olarak da Türk dili ve lehçelerinde kullanılmıştır (Clouston 1972, s. 322-323).

Clouston, kelimenin kökeninin Çinceye yüzbaşı anlamına gelen “po” kelimesine dayandırılabilirliğini ileri sürer. Ancak bu etimolojik açıklama, “beg” kelimesinin tek heceli yapıda Türkçenin tarihi fonotaktığına uygun olurken anlam yönünden “po” ile arasında uygunluk olmamasından dolayı zayıf bir görüş olarak durmaktadır. Zaten kendisinin bu dönüşümün hangi fonolojik esaslar dâhilinde oluştuğunu göstermemesi konuya dair ciddi bilimsel delillerinin olmadığı anlamına gelir. Ancak fonolojik ilkeler dikkate alındığında aksi bir görüş daha tutarlı olabilir. Yani kelimenin Türkçeden Çinceye geçmiş olabileceği düşünülebilir. Bu bakımdan Türkçe “beg” kelimesi Çinceye geçtikten sonra sondaki /g/ ünsüzünün sızıcılaşarak kaybolması ve /b/ dudak ünsüzünün etkisiyle /e/ ünlüsünün /o/ ünlüsüne dönüşümü (e>o) daha olası gözükmektedir: bêg > bêy > bei > boi > po.

bêkler bêgî: 1. En yüksek rütbeli komutan, 2. En büyük han, sultan, (emîrû'l-‘ümerâ, hân-ı hânân, ZET 84b-13).

Sözlüklerde “ordu komutanı, en büyük emir veya hanlar hanı, en büyük sultan” olarak anlamlandırılan bu tamlama Osmanlı Devletinde “beylerbeyi” şeklinde daha çok “bölge valisi ve ordu komutanı” anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte sözlükler bu tamlamanın

Babürlülerde bir idari terim olarak “baş komutan ve sultan” anlamına geldiğini belirtmiştir.

béklük: 1. Ordu komutanlığı, beylik, büyük hana bağlı kabile ve vilayet reisliği, 2. Devlet tarafından verilen arazi ve gelirler, (emīrī ve ḥālīše, ZET 84b-15).

béy: Büyük emir, sultan, (emīr-keḷān, ZET 84b-16).

“Bék/beg” kelimesinin bir varyantı olan “bey” burada “hükümdar” anlamında gösterilmiştir.

érklik: Padişah, (şāh, sāhib-i iḥtiyār, pādişāh, NĖ 101a-14, ZET 84b-6).

Güç, kudret ve ihtiyar anlamındaki “érk” kelimesiyle “+lık/+lik” sıfat ekinden oluşmuş bu kelime “güç sahibi” anlamından hareketle mecazen padişah için kullanılmıştır.

értelik: Padişah, (pādişāh, ZET 84b-6).

Kelimenin Farsçanın Zend ve Pazend lehçelerinde “memleket, yurt” anlamına gelen “ertā” kelimesiyle Çağataycada sıfat yapım eki olarak da kullanılan +llk ekinden türemiş olması muhtemeldir: ertālik > ertelik > értelik (memleket sahibi) (Steingass, 1892, 33). Kelime bu bakımdan yapı yönüyle Eski Uygurca metinlerde görülen élig / ilig < éllig / illig (halk ve ülke sahibi, hükümdar) kelimesiyle yapı ve anlam yönünden paralellik gösterir.

ḥān: Padişah, (pādişāh, ZET 84b-6).

Kelime Göktürkçe “kağan / ḥağan” kelimesinden dönüşen ve nadiren Tonyukuk Yazıtlarında, ancak çoğunlukla Eski Uygurca metinlerde “қан/kān” şeklinde görülen kelimenin sonradan Arapça, Farsça ve İslami dönem Türk lehçelerinde aldığı şekildir. Clauson, Köktürk ve Uygur yazısında /k/ ve /h/ ünsüzlerinin aynı harflerle yazılmış olabileceğini bildirdikten sonra kelimenin “kağan” şekli yerine “ḥağan” şeklini sözlüğüne madde başı olarak almayı tercih eder. Bununla birlikte “ḥağan” kelimesinin Arapçaya ünlüleri uzatarak “ḥāḡān” şeklinde girdiğini ve “ḥān” ve “ḥāḡān” şekillerinin morfolojik olarak birbirleriyle ilgilendirilemeyeceğini sebep belirtmeksizin ileri sürer (Clauson, 1972, 611). Kelime Moğolcaya da erken dönemlerde, büyük ihtimalle 13. yüzyılda geçen alıntı kelimelerden olmuştur. Biz, fonolojik olarak kelimenin kağan kelimesinden geldiğini düşünüyoruz. Buna göre iki ünlü arasındaki /ḡ/ ünsüzünün süreklileşmesi ve sonra düşmesiyle iki ünlünün uzun ünlüye dönüşmesi Türk lehçelerinde görülen bir durumdur ve benzer gelişme “ḥān” kelimesinin oluşumunda da meydana gelmiştir: kağan > kān > ḥān.

ḡalmaḡ: Padişah, (bādişāh, ZET 85b-1).

Kelimenin anlamı “tabçı” (pādişāh, güçlü, büyük) anlamıyla aynı olarak gösterilmiştir (ḡalmaḡ rā nīz tabçı güyend, ZE 85b-1). Kalmak, önceleri esasen Müslüman olmamış Moğol boylarından Kalmuklar ve Oyratlar için kullanılan bir boy ismi olsa da sonraları Türkleşmiş ve Müslümanlaşmış bir Özbek boyu için kullanılmıştır (Khalid, 1991). Kaynaklar Hindistan

Babürlü Devleti içinde çeşitli ordu ve devlet memuriyeti görevinde önemli sayıda yerleşik Kalmak olduğunu ve bunların üst düzey komutan ve idarecilerin saflarında mücadele ettiğini belirtir (Faruqui, 2009). Kelimenin padişah anlamını destekleyen başka kaynağa rastlanamamıştır.

tabçı: Padişah, büyük ve güçlü, (merdī ki yāl ve bādīšāh, ZET 85b-12).

Kelime, Eski Uygurcada “istek ve arzu” anlamındaki “tap” kelimesiyle +çI meslek ekinde “arzu ve istek sahibi” anlamıyla türemiş olmalıdır.

tura: Padişah, (hān, pādīšāh, ZET 84b-6/7).

Kelime, Eski Uygurca Maniheyist metinlerde ilah Hurmuzda'nın beş oğlunun birincisi olan “nefes tanrısı” için kullanılan “tın tura” ikilemesi içinde ve “şehzâde” anlamında görülür. Bu kelime ilk dönem metinlerinde padişah tarafından belirlenmiş kanun, örf ve yasa için kullanılan “törü ~ töre/türe” kelimesiyle aynı olmalıdır. Kelime sonradan Çağataycada padişahın, dinî kanunların (şeriatın) dışında belirlediği yasa ve örf anlamında kullanılmıştır. Bu duruma dayalı olarak kelime “tura” şekliyle sonradan yasayı koyan padişahla aynı anlamda, töre sahibi padişah anlamında kullanılır hale gelmiş olmalıdır (Clauson, 1972, 531). Kelimenin Osmanlılarda padişahın imzası işlevinde kullanılan tuğradan dönüştüğü bazı kaynaklarda ileri sürülse de kelimenin Timurlularda ve Babürlülerde bu anlamı yoktur. Çağatay Türkçesinde “tura” kelimesi, ayrıca asilzâdeler için kullanılan bir unvandır. Bu bağlamda unvan olarak kullanılan “turalık” kelimesi “efendilik ve şehzâdelik” anlamında kullanılır ki bunun Eski Uygurca Maniheyist metinlerde görülen kullanımına yakın olduğu açıktır (Ünlü, 2013, 1161).

2. Hükümdara Ait Makam, Mekân ve Nişanlar

aķ: Padişaha ait süslü ve tezyinatlı teras veya kameriye (eyvān-ı šāh, ZET 84b-7).

Kelime büyük ihtimalle göçebe Türklere ait çadır veya yurt için kullanılan ve Nevâî tarafından da tespit edilen “ak öy” sıfat grubuna dayanmaktadır (Barutçu-Özönder, 1996, 57). Babürlü padişah ve yöneticileri, yaptıkları süslü ve görkemli göçebe çadırına benzeyen teras ve kameriyeler için Orta Asya'daki geçmişlerinin bir unsurunu yaşatmak amacıyla olsa gerek “ak öy” kelime grubunun ilk kelimesini kullanmışlardır.

aķça: Hindistan parası rupi, (rupi, NĶ 97a-10).

erk: Surlarla çevrili şehir içinde padişah ve ailesine ait müstahkem saray, (ķal'a būden-i šāh, ZET 84b-7).

iki ķara: Az değerli bir sikke, (tenge, NĶ 109a-10).

ķara: Az değerli bir sikke, kuruş, (fals, filūs, NĶ 109a-9).

kızıl: 16 rupi değerinde altın sikke, (NĖ 109a-7).

Kelimenin çeşitli Türk lehçelerinde renginden dolayı önce mecazen altın için kullanıldığı, sonradan da bu mecazi anlamının yaygınlaşarak bazı lehçelerde daha yaygın ve hâkim hale geldiği görülür (Musayev, 1998, 371). Benzer durum altın sikke için de söz konusu olmuştur. Bu bağlamda altın sikkenin yapıldığı altın/kızıl, önce mecazen altın sikkeyi karşılamış, sonra bu mecazi anlam, altın sikke için kullanılan genel kelime olmuştur.

kurğan: Müstahkem büyük kale, (kal'a-yi muhkem, NT 17b-1).

öçek: Taht, (taht, ZET 84b-7).

Modern Urducadaki “uçek” (yüksek yer, yükselti) kelimesiyle de ilgili olan kelimenin “kubbe” anlamı Sekkâki Dîvânında geçer (Eşref & Soydan, 2012, 27; Ünlü, 2013, 871).

öründük: Taht, padişahın oturduğu yüksek ve süslü koltuk, (mesned, ZET 84b-11).

Kelime Eski Uygurcada “yükselmek” anlamına gelen ör- fiilinden dönüşlülük -n ile sıfat-fiil -dlk eklerinden oluşmuş olmalıdır.

tuğ: 1. Padişahlık tuğu, 2. Padişah tuğrası, (nişân, NĖ 97b-13).

yarlıg ~ yarlık: Ferman, yarlık, menşur (fermân, NĖ 105b-12).

Kelime, Eski Uygurca döneminden beri yüksek makamda bulunan bir kişinin daha aşağı makamlarda bulunan kişilere yapılmasını buyurduğu yazılı emir, emirnâme anlamında kullanılmıştır. İslami dönemde padişahların emirlerini ve kararlarını bildiren ferman, berat ve menşur gibi kelimelerle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Clauson, kelimenin büyük ihtimalle alıntı kelime olduğunu ileri sürmüştür (Clauson, 1972, 967). Birçok Türkolog tarafından farklı açıklanan kelimenin kökeni Doerfer tarafından “yarmak” fiiline, Tekin tarafından “salya” anlamına gelen “yar” ismine ve diğer bazı araştırmacılar tarafından ise, daha tutarlı bir görüş olarak, Moğolcada “haber, bildirge” anlamına gelen “car” kelimesinin Türkçede teorik olarak karşılığı varsayılan “*yar” isim köküne dayandırılmıştır⁵.

yarmağ: Altın ve gümüş sikke, hazine, (zer, NĖ 97a-7).

3. Yüksek Askerî Komutanlıklar ve Memuriyetler

başlık: Komutan, (serdâr, NTDL 6b-9).

berikî: 1. Maliye idaresinin başı, haznedar, 2. Mahkeme başkanı. Bkz. eşik ağası, (dârûğa-i dîvân-hâne, ZET 84b-16).

Kelime, Türkçe kökenli “berk” (sağlam, emin) köküne gelen Arapça “+T” nispet

5 Bu konuda genel bir değerlendirme için bkz. Güner, 2013.

ekiyle oluşmuş “berkī” kelimesinin yapısında meydana gelen ünlü türemesi sonucu aldığı şekil olmalıdır: berkī > beriki. “Berk” kelimesi, 14. yüzyılda yazılmış Oğuzca Bahşayış Lügati’nde Arapça “emin” kelimesinin karşılığı olarak “güvenilir insan, mutemet” anlamında kullanılmıştır ki kelimenin anlamı haznedar ve mahkeme başkanının gerektirdiği özelliği yansıtmaktadır (bkz. Turan, 2017, 61).

çalış: Asker, memur ve kölelere yapılması gerekli işleri bildiren komutan veya âmir? (her hâkimī ki be-reved yād-ı nöker şevved ve hâkîkat be-güyed, ZET 86a-4).

çerik başlık: Yüksek rütbeli ordu komutanı, general, (sipeh-server, sipeh-sālār, NĖ 108-14, ZET 85a-4).

çerikçi: Emrinde asker bulduran veya devlet için asker besleyen yüksek devlet memuru veya askerî komutan, tımarlı sipahi, (leşkerī ve sipāhī, ZET 85a-4).

daruga: Moğ. 1. Vali, kaymakam, 2. Yüksek dereceli daire müdürü, âmir, (kā’im-makām, NTDL 7a-5).

Kelime Moğolca “basmak” anlamındaki “daru-” fiil kökünden türemiştir. Aynı anlamdaki Türkçe “basmak” fiilinden türeyen “baskak” da benzer işlevdeki idari görevler için kullanılmıştır⁶. Darugalar Moğol Devletinde 13. yüzyıldan itibaren bir şehrin hem askerî hem de idari üst düzey yöneticileri olarak esasen vergilerin toplanmasında ve merkezî idarenin istediği düzenlemeleri yapmakla yükümlü vali derecesinde yöneticilerdi. Kelime, Cengiz Han’ın ölümünden sonra çeşitli seviyelerde idari memuriyetler için Moğolların ve onların devamı olan devletlerde kullanılmaya devam etmiştir. Farsçaya da “dāruga” şeklinde geçtikten sonra zamanla anlam değişikliğine uğramış ve daha küçük devlet görevlileri için kullanılır olmuştur. Darugalar, Babürlüler döneminde hem merkezde hem de taşrada benzer görevleri yürüten üst düzey memurlardı. Bununla birlikte daha küçük dağlık taşra şehirlerinde devleti temsil eden memurlar için de daruga terimi kullanılmıştır (Borooah, 2000).

êşik ağası ~ êşik ağa: 1. Maliye idaresinin başı, haznedar, 2. Mahkeme başkanı, 3. Sarayın kapılarından sorumlu üst düzey yönetici, kapıcı başı. Bkz. *beriki*, (dāruga-i dīvān-hāne, derbān, NT 8b-9, ZET 84b-9).

koşun bēgi: On bin kişilik ordu komutanı, (serdār-ı deh-hezār kes, ZE 85a-9).

küçüm: Emrinde çok mal, mülk ve asker bulduran ileri gelen kişi, ayan, tımarlı sipahi, (merdī ki şāhib-i māl u sipāh, NTDL 13a-11).

miñ başı: Binbaşı, bin kişilik ordu birliğinin komutanı. Bkz. *miñ bēgi*, *tümen başı*, *tümen bēgi*, (serdār-ı hezār-kes, ZET 85a-1).

miñ bēgi: Binbaşı, bin kişilik ordu birliğinin komutanı. Bkz. *miñ başı*, *tümen başı*, *tümen*

6 Kelimenin kökeni ve anlamları için bkz. Bosworth & Clauson, 1965; Poppe, 1966; Vásáry, 1976.

bēgi, (serdār-ı hezār-kes, ZET 85a-1).

müşrif: Ar: Daire müdürü, üst düzey âmir, (emîn, NTDL 10a-1).

topçı başı: Tophane komutanı, tophane âmiri, (dārūga-i tophâne, ZET 84b-17).

tuğcı: Padişahın tuğunu ve mührünü taşıyan memur, (nişān-berdār, ZET 85a-2).

tuğbay: 1. Protokol ve inzibat âmiri, 2. Komutan, (mîr-i tüzāk, ZET 85a-2).

tümen başı: Binbaşı, bin kişilik ordu birliğinin komutanı. Bkz. *tümen bēgi*, *miñ başı*, *miñ bēgi*, (serdār-ı hezār-kes, ZET 85a-1).

Tümen kelimesinin Toharca “tmān” veya “tumane” kelimesine veya Çince on bin anlamındaki “wan” kelimesine dayandığı Clauson tarafından ileri sürülmüştür. Esasen “on bin” anlamındaki bu kelime büyük sayı ve miktarlar için kullanılan bir belgisiz sıfat olarak kullanılsa da Türkçede daha çok askerî bir terim olarak görülür (Clauson, 1972, 507). Kelime, buradaki “tümen başı” ve “tümen begi” yapıları içinde “bin kişilik askerî birlik” anlamındadır.

tümen bēgi: Binbaşı, bin kişilik ordu birliğinin komutanı. Bkz. *tümen başı*, *miñ başı*, *miñ bēgi*, (serdār-ı hezār-kes, ZET 85a-1).

4. Alt Askerî Rütbeler, Memurluklar ve Görev Alanları

ahtaça: Baş seyis (mîr-âhūr, NT 24a-1).

Kelime, Moğolca “ahta” (iğdiş, iğdiş edilmiş at, hadım) kelimesiyle Türkçe +ÇA ekinden türemiştir. Çeşitli Türk lehçelerinde ve Farsçada bu kelime daha çok meslek eki +ÇI ile “ahtaçı” şeklinde kullanılmıştır (Barutçu-Özönder, 1996, 34; Morgan, 2011).

aluğcı: Vergi memuru, tahsildar, vergi toplayan, (‘amel-dār, ZET 84b-11).

bitikçi: Kâtip, yazıcı, (kalem-zen, NĶ 105a-10).

Kelime “biti-“ fiilinden türemiş *bitik* (yazılı belge, kitap) ismine gelen +ÇI meslek ekiyle oluşmuştur. “Biti-” fiilinin Çince “yazı fırçası” anlamına gelen “pīçī” kelimesine dayandığı ileri sürülmüş olsa da bazı bilim adamları bu görüşün fonolojik olarak açıklanmasının zorluğundan bahseder (Sinor, 2012b).

çavuş: Öncü asker, askerlerden önce gidilecek yere giden keşif kolu askeri, (merdī ki ez berā-yı menzil-dāden pīşter ez leşker bereved, ZET 86a-3).

Kelime, Tonyukuk Yazıtında baş komutan veya yüksek rütbeli komutan anlamındaki “çabiş” kelimesine dayanır (Tekin, 2003, 101). Kelime sonraki dönemlerde daha alt rütbeli askerî komutanlıklar ve polis memurlukları için kullanılmış olsa da çeşitli Türk devletlerinde

sivil bürokraside kapıcı, haberci takım başı veya grup lideri anlamında da kullanılmıştır (Clouston, 1972, 399). Kelime Babürlülerde sefere çıkan birliklerden önce gidilecek yerleri keşfe çıkan öncü askerler için kullanılmıştır.

esre: Bekçi, gözcü, (nigāhdār, NÇ 101a-10).

êşikçi: Kapıcı, kapı muhafızı, (derbān, ZET 84b-10).

on başı: Onbaşı, on kişilik birliğin komutanı. Bkz. *on bêgi*, (serdār-ı deh kes, ZET 84b-9).

on bêgi: Onbaşı, on kişilik birliğin komutanı. Bkz. *on başı*, (serdār-ı deh kes, ZET 84b-9).

yüz başı: Yüzbaşı, yüz kişilik birliğin komutanı, (serdār-ı şad kes, ZET 86b-12).

5. Savaş, Güvenlikle ve Alt Düzey Asker ve Polisle İlgili Kelimeler

alp: Yiğit, bahadır, kahraman, (NÇ 104a-7).

atlık: Atlı, süvari asker, (süvār, NÇ 96b-6, ZET 84b-10).

atlu ~ atlı: Atlı, süvari asker. Bkz. *atlık* (süvār, ZET 84b-10, NÇ 96b-6, 119).

baranğar ~ buranğar: Moğ. Muharebe düzeninde ordunun sağ kolu, (fevc-i dest-rast, fevc-i yemîne, NT 9a-4, ZE 84b-14).

basalğa: Karavulun ardındaki baskın kuvvetleri. Bkz. *basturma*, (fevcî ki ba‘d-i karavul bâşed ZET 84b-13).

basturma: Karavulun ardındaki baskın kuvvetleri. Bkz. *basalğa*, (fevcî ki ba‘d-i karavul bâşed ZET 84b-14).

batır: Yiğit, gözüpek, kahraman, (bahadır u dilâver, ZET 85b-9).

Kelime, Moğolca kökenli aynı anlamdaki “bağatur / bahadır” kelimesinden orta hece düşmesi (haploloji) sonucu oluşmuş olmalıdır (Sinor, 2012a).

boynağu: Asi, inatçı ve başkaldırıcı, (gerden-keş ZET 84b-16).

Kelime, “boyun” kelimesine vücut özelliğini öne çıkaran kelimeler yapan +AgU ekinin eklenmesiyle oluşmuştur: Boyunağu > boynağu (Erdal, 1992, 162).

böyreği: 1. Düşmana tuzak kuran, tuzak hazırlayan askerî birlik, 2. Düşmana yan cemahtan saldıran birlik (fevc-i kemîn-gâh u pehlû-küb-i gānīm, ZET 84b-15).

Kelime “böğür” (vücudun yan kısmı, yan taraf) ve “bögrek” (böbrek, vücudun böbrek tarafı) kelimesine dayalı olarak oluşmuştur.

çapavul: Padişahın çevresinde bulunan ve tahtı taşıyan seçkin askerler, hassa askerleri?

(fevc-i nâzende ve taht-ârende, ZET 85a-6).

Sözlüklerde genel olarak “çapulcu ve yağmacı gruplar” olduğu açıklanan “çapavul” kelimesi ZET’de padişahın hassa askerleri olarak gösterilmiştir.

çaranğar ~ çuranğar: Moğ. Muharebe düzeninde sol koldaki askerî birlikler, (dest-i çep ender vegâ, fevc-i dest-i çep-i bâdişâh, NT 9a-5, NTDL 5a-7, ZET 85a-4).

çerik: Asker, er, (leşker, NT 21b-4, NTDL 6b-8, ZET 85a-3).

çındavul: Moğ. Muharebe düzeninde ordunun arka safları, (cem’î ki rüz-ı ceng pes ez leşker, cem’î ki dunbel-end der râh u sefer, fevcî ki rüz-i ceng der ‘ağab-i leşker bâşed, NT 22b-4, NTDL 14b-8, ZET 85a-5).

ëletmiş: Öncü birlik, (fevc-i pîş-ğül, ZET 84b-12).

Kelime “ëlet-“ (göndermek) fiilinden –mİş sıfat-fiiliyle oluşmuştur. En önce gönderilmiş askerî birlik anlamında görülür.

ërçi: Elçi, arabulucu. Bkz. *yapçılı*, (resül ve miyânçı, ZET 84b-8).

ğol: Moğ. Muharebe düzeninde merkezi tutan birlikler, (fevc-i der-miyâne, NÇ 96b-9). Moğolcanın Kalmuk ağızlarında “merkez” anlamında olan bu kelime Türkçeye buradan geçmiştir (Brophy, 2001).

ıravul ~ hıravul: Moğ. Muharebe düzeninde ordunun ön safları, (fevc-i pîş rüz-ı ceng, ZET 84b-8).

Kelime önce Nevâyî tarafından “hıravul” şeklinde tespit edilmiş, ancak sonraki kaynaklarda her iki varyant da yaygın olarak gösterilmiştir (Barutçu-Özönder, 1996, 42). Kelime “ırevül / hirevül” şeklinde ince ünlülerle okunabilse de benzer yapıdaki kelimelerin çoğunun kalın ünlülerle olmasından dolayı kelimeyi kalın ünlüyle okumayı tercih ettik (Kara, 2011, 335).

kapuçı: Düşmana tuzak kuran ve yan cenahtan saldıran birlikler, (pehlü-küb-ı ğanım ve der kemîn-ğâh istâde ve ğüş bād ez nişeste, ZET 85a-10).

Kelime “kap- fiilinden” –İÇI (<-gİcI) sıfat-fiiliyle kurulmuştur: kapıçı > kapuçı. Aynı fiil kökünden tuzak anlamına gelen “kapan” kelimesi de Türkiye Türkçesinde bir başka sıfat-fiil olan –An (<gAn) ekiyle oluşmuştur. Bu bakımdan her iki kelime arasında yapısal ve semantik paralellikler vardır.

karakçı: Yol kesen harami, eşkiya, soyguncu, (rehzen ve kıtâ‘u’-t-ıtarık, ZET 85a-10).

karavul: Keşif müfrezesi, (fevc-i dîd-bân ki pîş ez ıravul berâ-yi hâber-i düşmân reved, ZET 85a-6).

Sözlüklerde güvenlik âmiri, polis âmiri ve güvenlik görevlileri anlamında görülen “karavul” burada ordu birliklerinden önce gidip düşman hakkında bilgiler getiren keşif müfrezesi anlamında gösterilmiştir (Ünlü, 2013, 584).

kèleçi: Haberci, postacı (kâşid, ZET 86b-5).

koruqçı: Korucu, padişahın avlanma alanları ile ekili arazileri koruyan güvenlik görevlisi, polis, korucu, (men´ kunende, merdî ki şikârgâh-ı bâdişâh ve zirâ-at-ı re‘ayâ-râ ez hürândân-i mal, nigâh-dâr ve mâni° şevved, in çenîn kes-râ der Hindüstân der-în zamân câmdâr güyend, NÇ 94a-15, ZET 85a-6).

koruqmal: Korucu. Bkz. *koruqçı*, (ZET 85a-6).

könüllük: Gönüllü savaşçı, yiğit ve kahraman, (pur-dil u dilâver ve râğıb-ı derkâr u evâmir, ZET 86b-2, NÇ 95a-15).

kurğançı: Korucu, bkz. *koruqçı*, *koruqmal* (ZET 85a-6).

küçlük ~ küşlük: Küçük yerleşim birimlerinin veya işyerlerinin başı, muhtar, kâhya, (kedhüdâ ZET 86b-4).

saqlaçı: Bekçi, gece bekçisi, (pâsbân, ZET 86a-10).

Kelime, “saqla-” fiilinden –gUçI sıfat-fili ekiyle türedikten sonra orta hecelerden ikicisinin düşmesiyle oluşmuştur: saqla-ğuçı > saqlaçı.

tilçi: Casus, (cäsüs, ZET 86a-2).

töreçi: Haksızlığa uğrayanın hakkını koruyan memur, kanun ve kuralları bilen hukuk adamı, bir tür savcı ve avukatlık görevi (be-dâd-ı mazlûm resânde, ZET 85b-16).

Kelime kanun, kural ve geleneksel uygulama anlamına gelen “töre <törü” kelimesiyle +çI meslek ekinden oluşmuştur. Verilen açıklamaya dayalı olarak, kelimenin haksızlığa uğradığını düşünen kişilere örfî hukuk (yasa) içinde yol gösteren ve hukuki destek veren devlet görevlisi olmalıdır.

tusqavul ~ tuşqavul: Öncü akıncı birliği, akıncı, yol muhafızı. Bkz. *tutqavul*, (fevc-i reh-gîr-i ganîm, fevc-i râh-gîr der pîş-râh-ı ganîm, NÇ 97b-8, ZET 85a-3).

tutgun: Mahpus, esir, (merd-i muqayyed, maḥbûs ve girifte-şude, ZET 85b-15).

tutqavul: Öncü akıncı birliği, akıncı, yol muhafızı. Bkz. *tusqavul*, *tuşqavul*, (ZET 85a-3).

Köprülü’ye göre “tutqavul” bir memuriyet olarak önceleri devlet adına kervanlardan yol vergisi alan ancak sonraları bu vergiyi keyfi olarak toplayan kişiler için kullanılmıştır. (Köprülü, 1983.) ZET’den anladığımız kadarıyla kelime Babürlülerde askerî bir terim olarak öncü akıncı birlikleri için kullanılmıştır.

uruşçı: Savaşçı, muharip asker, (cengī, merd-i cengī, NĖ 95a-12, ZET 84b-10).

yağı: Düşman, yağı, hasım. Bkz. *yavđı, yav*, (đanīm, ZET 86b-9).

Kelime Göktürk Yazıtlarında da “yağı” şeklindedir: Tört buluñ ĩop yağı ermiş (Dört taraf hep düşman imiş) (Tekin, 2003, 38).

yapçı: Elçi, arabulucu, (resül ve miyānçi, ZET 84b-8).

yarağ: Silah, (silah, NĖ 95b-3).

yasa ~ yasal: Moğ. Asker veya polis devriyesi, müfreze, (NĖ 104a-14). Esasen padişahın koyduğu örfi kanun ve kural anlamına gelen “yasa” sonradan bu kanunların ve kuralların uygulamasını sağlayan ve gözeten polis ve askerler için kullanılmış olmalıdır.

yasavul: Moğ. Asker veya polis devriyesi, müfreze. Bkz. *yasa – yasal*, (NĖ 104a-15).

yav: Düşman, yağı, hasım. Bkz. *yavđı, yağı*, (ZE 86b-9). Eski Türkçe “yağı” kelimesinden dönüşen kelimenin “yaw” ve “yü” şekli daha çok Kuzey lehçelerinde görülür (Clauson, 1972, s. 898).

yavđı: Düşman, yağı, hasım. Bkz. *yağı, yav*, (đanīm, ZE 85a-11).

yayağ ~ yayağ: Yaya, yaya asker, piyade asker, (piyāde, ZE 86b-10).

Kelime, Eski Türkçe metinlerde yaygın olarak kullanılan ve “yaya, yürüyerek giden” anlamındaki “yadağ” kelimesinden gelmiştir. Kelimenin çeşitli lehçelerde “yaya” ve vasıta hali ekiyle genişlemiş “yayan” şeklinin yanı sıra “yayav” şekli de görülür (Clauson, 1972, s. 887).

yayçı: Yayı, (kemān-ger, ZE 86b-8).

yol urđuđı ~ yol tutđuđı: Yol kesen eşkıya, haydut, soyguncu. Bkz. *ĳarađçı*, (rehzen ve ĳıtā‘u‘t-tarĳk, ZE 85a-13).

yortavul: Çapulcu alayı, yağmacı saldırgan grup, (fevc-i ĳāret-ger, NĖ 61-5).

yörüş: Düşman üzerine saldırı, hücum, (hele kerden ber ser-i đanīm, ZET 85a-13).

SONUÇ

İncelediğimiz Babürlü dönemine ait Farsça-Çağatay Türkçesi sözlükler, Babürlü Devletinde idari ve askerî terim olarak kullanılan birçok kelime ve kelime birliğini açıklamaktadır. Bu kelimelerin ve kelime birliklerinin dilbilimsel özellikleri şöyledir:

a. İncelediğimiz sözlüklerde daha önceki Türk veya İslam devletlerinde idari ve askerî sistem içinde kullanılmayan veya çok sınırlı kullanımı olan kelimeler bulunmaktadır. İdari ve askerî terim haline gelen bu kelimeler şunlardır: *aluğçı, basalđa, beriki, boynağu, böyreğçi, eletmiş, esre, ĳapuçı, küçüm, öçek, öründük, tabçı, tuğbay, yapçı*.

b. Bu sözlüklerde daha önceki dönemlerde kullanılan, ancak Babürlü Devletinde anlam değişimine uğrayan şu kelimeler ortaya konmuştur: *ahtaça, ak, akça, baḫşi, basturma, başlık, bēy, çalış, çavuş, çerikçi, erçi, eşik ağası, kalmak, kara, kēleçi, kızıl, korukmal, koşun bēgi, kurgançı, müşrif, saklaçı, tilçi, töreçi, tura, tutkavul, yasa, yasal, yol urğuçı*.

c. Babürlü Devletinde kullanılan idari ve askerî kelimelerin önemli bir kısmı daha önce Timurular döneminde de kullanılan ve Türkçeleşmiş Moğolca kökenli kelimelerdir. Babürlü hanedanının kurucusu Babür Şah'ın anne tarafından Cengiz Han soyundan gelmiş olmasının sonucu olarak Babürlü devlet mekanizmasında Moğolca kökenli kelimeler çokça kullanılmıştır. İncelediğimiz sözlüklerde görülen Moğolca kökenli kelimeler şunlardır: *ahta, baranğar ~ buranğar, batur, çaranğar ~ çuranğar, çındavul, daruğa, gol, iravul ~ hiravul, yasa ~ yasal, yasavul*.

d. Ele alınan konudaki Türkçe kelimelerin bazıları ses ve yapı değişimine uğramış kelimelerdir: *erçi* (<êlçi), *eşik ağa* (<eşik ağası), *küşlük* (<küşlük), *yapçı* (<yapğuçı), *saklaçı* (<saklağuçı), *yav ~ yavğı* (<yağı).

e. Adı geçen kelimelerin önemli bir kısmı yapı yönünden türemiş kelimelerdir. Türemiş kelimelerin yapısı şöyledir:

- i. Türemiş kelimelerin büyük kısmı meslek yapım eki olan +çI ile yapılmıştır: *aluğçı, bitikçi, böyreğçi, çerikçi, erçi, eşikçi, karakçı, korukçı, kurgançı, tabçı, tilçi, topçı, töreçi, tuğçı, uruşçı, yayçı*.
- ii. +Ilk eki hem isimden isim, hem de isimden sıfat eki olarak yapım eki işlevinde yaygındır: *başlık, beklik, êrklik, êrtelik, köñüllük, küçlük ~ küşlük*.
- iii. Sıfat-fiil ekleri: *eletmiş, kēleçi* (<kelgüçi), *kurgan* (<koruğan), *öründük, saklaçı* (<saklağuçı), *tutgun, yol urğuçı, yol tutkuçı*.
- iv. Eşitlik hali eki +çA yapım eki işlevinde az sayıda kelimedede görülür: *akça, ahtaça*.
- v. Daha az sayıda kelimedede isimden isim +ma (basturma), +mal (korukmal), +ağu (boynağu), Arapça nispet eki +ī (bēgī, berikī), fiilden fiil -AlğA (basalğa) kullanılmıştır.

f. Az sayıda idari ve askerî terim iki kelimededen oluşmuştur. Bu yapıların çoğu belirtisiz isim tamlaması şeklindedir.

- i. Bu yapıdaki kelime grupları liderlik ve komutanlık bildiren “ağa,” “baş” ve “bēg” kelimeleriyle yapılmıştır: *bēkler bēgi, eşik ağası, koşun bēgi, miñ başı, miñ bēgi, on başı, on bēgi, topçı başı, tümen başı, tümen bēgi, yüz başı*.
- ii. Daha az sayıda terim takısız isim tamlaması şeklinde görülür: *çerik başlık, eşik ağa, tukbay*.
- iii. Sıfat tamlaması: *iki kara*.
- iv. Sıfat-fiil grubu: *yol urğuçı ~ yol tutkuçı*.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almamıştır.

KAYNAKÇA

- Barutçu-Özönder, Sema (Hazırlayan) (1996). *'Alī Şīr Nevāyī: Muḥākemetü'l-Luğateyn - İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Begmatov, E., A. Madvaliev, N. Mahkamov, T. Mirzayev, N. Töhliev, E. Umarov, D. Hudoyberganova, A. Hociev (2006). *Özbek Tilinin İzohli Luğati*, 5 cilt, Toşkent: Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası.
- Bloch, E. (1933). *Catalogue des Manuscrits Turcs*, Cilt II, Paris: Bibliothèque Nationale.
- Bodrogligeti, A. J. E. (1981). "A Glossary to the Rylands Eastern Turkic-Persian Versified Vocabulary," *Ural-Altäische Jahrbücher*, Cilt 53, s. 1-65.
- Boroah, Romy (2000). "Transformations in Trade and the Constitution of Gender and Rank in Northeast India," *American Ethnologist*, Cilt 27/2, s. 371-399.
- Bosworth, C. E. & Gerard Clauson (1965). "Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia," *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No 1/2 (April 1965), s. 2-12.
- Brophy, David (2011). "Mongol-Turkic Languages Contact in Eighteenth Century Xinjiang: Evidence from the İslām-nāma," *Turkic Languages*, 15/1, s. 51-67.
- Clauson, Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Clauson, Sir Gerard (Hazırlayan) (1960) *Sanglax – A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān*, London: Trustees of the E. J. W. Gibb Memorial.
- Develioğlu, Ferit (1997) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 14. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975) *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 4 cilt, Wiesbaden.
- Eckmann, János (1966) *Chagatay Manual*, Bloomington: Indiana University.
- Eraslan, Kemal (2012) *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel (1992) *Old Turkic Word Formation*, 2 cilt, Turcologica 7, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, Hasan (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Eren, Hasan (1950) "Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar," *DTCF Dergisi*, Cilt VIII/1-2, s. 145-163.
- Eşref, Ahmet Bahtiyar & Celal Soydan, *Urdu-Türkçe, Türkçe Urdu Sözlük*, İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Faruqi, Munis (2009) "At Empire's End: The Nizam, Hyderabad and Eighteenth-Century India," *Modern Asian Studies*, Cilt 43/1, s. 5-43.
- Gülensoy, Tuncer (1974) *Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar*, Türkoloji Dergisi, Cilt VI/1, s. 235-259.
- Güner, Galip (2013) "Yarlıg 'Buyruk, Emir, Ferman' ve Yarlıka- '(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek' Kelimelerinin Üzerine Yeni Görüşler," *Turkish Studies*, Cilt 8/1, (Kış 2013), s. 1553-1560.
- Irvine, William (1903) *The Army of the Indian Moghuls: Its Organization and Administration*, London: Luzac.
- Kara, Funda (Hazırlayan) (2011) *Zebân-ı Türkî (Kelür-Nâme): İnceleme, Metin, Dizin*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Khalid, Adeeb (1991) "The Residential Quarter in Bukhara before the Revolution (The Work of O. A. Sukhareva)," *Middle East Studies Association Bulletin*, Cilt 25/1, s. 15-24.
- Köprülü, Fuad. 1983. "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar," *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Hazırlayan: Orhan F. Köprülü, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 87-101. (Baskısı: *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, İstanbul, 1938, s. 17—31)

- Krippes, A. Karl (1996) *Uzbek-English Dictionary*, Kensington: Dunwoody Press.
- Krippes, A. Karl (1994) *Kazakh (Qazaq)-English Dictionary*, Kensington: Dunwoody Press.
- Necip, Emir Necipoviç. 1995. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Rusçadan çeviren: İklil Kurban, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Morgan, D. O. "Aktaji," *Encyclopaedia Iranica*, Cilt I/7, s. 730.
- Musayev, O, I. (Editör) (1998) *Azerbaycanca-İngilisce Lüğət*, Bakı: Azerbaycan Dövlət Diller İnstitutu.
- Poppe, Nicholas (1966) "On Some Ancient Mongolian Loan-Words in Tungus," *Central Asiatic Journal*, Cilt 11/3, s. 187-198.
- Redhouse, Sir James W. (1987) *A Turkish and English Lexicon*, New Edition, Beirut: Librairie du Liban.
- Schimmel, Annemarie (1981) "Türkisches in Indien," *Scholia: Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde - Annemarie von Gabain zum 80 Geburtstag am 4. July 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, s. 156-162.
- Schmidt, Jan. (2011) *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Leiden: Brill.
- Shaw, Robert Barkley (2014) *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, Çeviren Fikret Yıldırım, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Sinor, D. (2012a) "Bahâdur," *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Eds.: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_1035 (11 Ocak 2019)
- Sinor, D. (2012b) "Bitikçi" *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Eds.: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_1459 (11 Ocak 2019)
- Steingass, F. (1989) *A Learner's Arabic-English Dictionary*, New Impression, Beirut: Librairie du Liban.
- . (1892) *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London: Routledge K. Paul.
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî. (1298/1880) *Lügat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmânî*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tekin, Talat (2003) *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Yıldız.
- Tekin, Talat, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhâl Ölmez, Süer Eker (1995) *Türkmence-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Simurg.
- Turan, Fikret (2017) *Bahşâyîş Bin Çalıça, Bahşâyîş Lügati*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- . (2009) "Turkic Grammar Books Written in Mughal India during the 18th and 19th Centuries," *Turkic Languages*, Cilt 13, s. 163-171.
- Türkmen, Erkan (1985) "Hindistan kütüphanelerindeki bazı Türkçe yazma eserler," *Türk Kültürü Araştırmaları - Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hâtrasına Armağan*, Cilt XXIII/1-2, s. 479-499.
- Ünlü, Suat (2013) *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınları,
- Vásáry, István (1976) "The Golden Horde Term Daruga And Its Survival in Russia," *Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Cilt XXX/2, s. 187-197.
- Véliaminof-Zernof, V. de (Hazırlayan) (1869) *Dictionnaire Djaghataï-Turc*, Saint-Petersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences.
- Wurm, Stefan (1947) "The Uzbek Dialect of Qizil Qujaş," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt 12/1, s. 86-105.
- Yakup, Abdurishid (2005) *The Turfan Dialect of Uygur*, Turcologica 63, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Yüce, Nuri (Hazırlayan) (1988) *Ebu'l-Kâsım Cârullah; Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yudahin, K. K. (1994) *Kırgız Sözlüğü*, 2 cilt, Çeviren: Abdullah Taymas, Ankara: Türk Dil Kurumu.